

ДИАЛОГОВИЙ ДИСКУРС У ПРОЗОВОМУ КОНТЕКСТІ (на матеріалі українських письменників поч. ХХ століття)

У статті розглядаються особливості дослідження ділового дискурсу в процесі формування особистості з точки зору структури діалогу і позицій учасників комунікації на матеріалі прозового художнього тексту.

Ключові слова: дискурс, діалог, діалогічний дискурс.

В статье рассматриваются особенности исследования диалогического дискурса в процессе формирования личности с точки зрения структуры диалога и позиций участников коммуникации на материале прозаического художественного текста.

Ключевые слова: дискурс, диалог, диалогический дискурс.

The article focuses on the investigation of peculiarities of dialogue discourse in personality formation process from the point of view of dialogue structure and the positions of the communication participants on the basis of prosaic fiction text.

Key words: discourse, dialogue, dialogue discourse.

Актуальним на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки з боку комунікативної лінгвістики є дослідження діалогового дискурсу, його мовних явищ, вербальних концептуальних моделей та їхнього особливого впливу на функціонування мовних одиниць. Це знаходить вияв у тому, що дослідження діалогового дискурсу в прозовому контексті на матеріалі творчості українських письменників початку ХХ століття у сучасній лінгвістиці викликає особливий інтерес, у значення якого заломлюються філософські, соціологічні і психологічні погляди.

Увага до проблеми діалогу, окремих аспектів його дослідження, зумовлена насамперед комплексністю мовного явища, прагненням лінгвістів знайти приховані механізми, які керують самим ходом діалогу, закономірностями його існування. У системі мовних структур діалог розглядається як динамічне мовне явище, якому притаманні такі поняття як дискурс, діалогічний дискурс у системно-діяльнісному та функціонально-комунікативному підходах, в основі якого лежить подвійна орієнтація на автора, творця, який розглядається як універсальна мовна особистість, і на соціум, представлений адресатом та адресантом.

Такий підхід щодо дослідження діалогу на тлі формування комунікативно-дискурсивної парадигми вказує на необхідність теоретичного і практичного дослідження діалогового дискурсу у прозовому контексті, спрямованого на обґрунтування реалізації мовної системи з урахуванням лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Метою дослідження даної проблеми є розгортання функціонально-комунікативних одиниць у дискурсивних діалогічних структурах прозового тексту та необхідність теоретичного і практичного дослідження проблеми діалогу в рамках лінгвістики тексту, направленою на обґрунтування реалізації мовної системи з урахуванням лінгвальних та екстралінгвальних чинників.

Питання дослідження дискурсу, окремі аспекти його використання й функціонування стали об'єктом наукових шукань багатьох дослідників. Так, дослідження дискурсу з позиції мовної особистості, окремі аспекти його функціонування розглядалися у працях Н.Д. Арутюнової, О.В. Падучевої, О.Б. Сиротініної, О.А. Земської та ін. Не залишають поза увагою дослідження дискурсу і сучасні українські лінгвісти Ф.Бацевич, Н.Волкогон, К. Кусько, К.Серажим, О. Селіванова, Л.Соловйова, Г. Яворська та ін. Широку палітру наукових праць останнього часу (Г. Вежицької, Н.І. Сукаленко, Т.В. Радзівєвської, Н.Д. Арутюнової, В.М. Телія, О.С. Яковлевої, Ю.С. Степанова, В.М. Топорова, Т.І. Вендіної, О.В. Урисон, Г.І. Берестнева) виконано в культурно-антропологічному ракурсі.

На думку вчених *дискурс* розглядається як концепт, організуюча модель, мобільний конструкт мовної діяльності, спрямований на презентацію мовно-комунікативних актів різної типології, шляхом поєднання глибинних та поверхневих мовних структур з численними структурами екстралінгвального й екстрамовного змісту. Вербальні й екстравербальні компоненти дискурсу, спосіб їхнього єднання орієнтовані на пізнання та відповідну екстраполяцію концептуальних картин світу, які є відображенням навколишнього світу людини.

Лінгвістика розглядає дискурсивність як набір специфічних властивостей, які можуть бути притаманні писемному текстові чи усному мовленню. Е. Бенвеніст назвав дискурс «мовленням, яке привласнюється мовцем», протиставляючи його об'єктивній розповіді та висловлюванню, що передбачає мовця і слухача та намір мовця певним чином впливати на слухача [4; 138]. З даного тлумачення випливає, що такий дискурс не можна розглядати поза комунікативною ситуацією, у якій він здійснюється. Дискурсивний текст обов'язково містить, з одного боку, «життєвий контекст», поза яким не буде зрозумілим й інтерпретованим його тематичний напрям, а з іншого – неусвідомлені людиною, яка сприймає дискурс, ментальні установки і стереотипи, що уможливають сприймання задуму почутого чи прочитаного. Ф.С. Бацевич визначає дискурс як «тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (паралінгвістичну, усну, писемну), що відбувається у межах конкретного каналу спілкування...» [3; 276], тоді як Г.Г. Почепцов вважає, що «дискурс повинен відповідати нормам мовної ситуації, комунікативній ситуації та соціальній ситуації» [12;76]. Ю.М. Караулов розглядає дискурс як «складну систему ієрархії знань» [8; 276], а В.В. Красних пропонує розглядати дискурс як вербалізовану мисленнєво-мовну діяльність, що володіє як власне лінгвальними, так і екстралінгвальними чинниками [9; 203]. Л.М. Синельникова розглядає дискурс через дискурсивну матрицю нового століття – ЗМІ-дискурс, усі жанри якого демонструють взаємовплив адресата і адресанта як мовних особистостей [15; с.64].

Найбільш радикальним на наш погляд є психолінгвістичний підхід щодо розуміння дискурсу, який є невід'ємною складовою особистості як суб'єкта пізнання. Аналіз складової домінанти категорії дискурсу здійснюється з точки зору теорії мовної діяльності, розробленої в психології О.М. Леонтьєвим, де індивідуальна свідомість представлена через систему особистісних стилів і багатоплановості дискурсу.

Урахувавши всі особливості, характерні для розуміння самого дискурсу, можна констатувати, – дискурс трактується як текст у його діяльнісному сенсі на тлі тих подій, що в ньому розкриваються, або як мовлення, розраховане на соціальний вплив. Дискурсивний підхід до вивчення мови і мовних явищ виявив себе у лінгвістиці тексту і

теорії мовленнєвих актів. Тому у визначенні дискурсу з'являються нові аспекти. За визначенням Ю.Сорокіна, дискурс – вияв мови як соціально-психологічної системи у вигляді емпіричного знака – тексту (тобто реалізація тексту в мовленні) й водночас об'єкт досліджень, спрямованих на створення теорії застосування мови. У реальному мовленнєвому спілкуванні носії мови використовують дискурси, а не тексти [16; 34].

Узагальнене сучасне розуміння дискурсу можна сформулювати як зв'язний текст у сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками, текст, узятий в аспекті тих подій, які в ньому відображені. Це мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, компонент, який бере участь у взаємодії людей і в механізмах їхньої свідомості.

Поняття сучасного дискурсу охоплює не тільки мовну систему, всі форми мовленнєвої діяльності, а й позамовні чинники, без яких неможливе будь-яке спілкування. Враховуючи позицію науковців можна стверджувати, дискурсивна діалогічність прозових текстів виходить з позицій комунікативності, а будь-яке висловлювання за своєю природою є імпліцитно діалогічним (М.М. Бахтін, Н.Д. Арутюнова, А.Р. Балаая та ін.).

Основи для широкого розуміння діалогу були закладені М.М. Бахтіним, він припускав, що діалог є важливим засобом формування гуманістичних тенденцій і світогляду людей [2; 319]. Діалог за А.Е. Войскунським – унікальне поле наукової діяльності [6; 112]. Г.Г. Почепцов визначає діалогічну дискурсивну систему як таку, у якій функціонує велика кількість джерел, кожне з яких має право на продукування повідомлень [13; 245]. Обов'язковим елементом при цьому є присутність партнера, який рано чи пізно може реалізуватися, а партнер може бути представлений як конкретним учасником комунікації, так і сприйматися в загальному плані людства. Таке широке розуміння діалогу нейтралізувало його традиційне протиставлення монологу, оскільки при такому підході будь-які форми мовлення передбачають реального чи потенційного адресата [2; 138].

Сучасний діалог стає особливо актуальним як логічна форма творчого мислення, як «засіб подальшої інтенсифікації соціального прогресу» [5; с. 5]. Проблему діалогу як важливу складову комунікації в різних сферах людського життя, галузях науки досліджували С. Амеліна, М. Бахтін, В. Берков, М. Гетьманець, Л. Губерський, В. Іванов, М. Кім, Т. Колбіна, Л. Лазарев, О. Лисоченко, Т. Матвеева, Г. Мельник, О. Михайлюта, А. Москаленко, П. Павлюк, В. Пельт, Є. Прохоров, Л. Світич, М. Тузова, В. Ученова, Д. Чубата, Я. Яскевич та ін. У сучасній лінгвістиці існує декілька визначень щодо самого терміна діалог. Це одна з форм мовлення, яка полягає в обміні репліками, думками, позиціями між двома чи кількома учасниками діалогу, тобто це така форма мовлення, яка має як мінімум двокомпонентну структуру – «найприродніший засіб спілкування» [11; с. 85], за визначенням В. Беркова, це «логіко-комунікативний процес взаємодії людей засобом вираження своїх смислових позицій» [5; с. 4]. Однією з ознак діалогу називають також його тематичну єдність. Звідси походить значення терміна в літературознавстві: 1) розмова двох або більше осіб у літературно-розповідному творі чи поемі, 2) форма літературного твору, побудованого виключно на розмові дійових осіб [14; 58]. Якщо діалог це форма мовлення, що має двокомпонентну структуру, тобто побудована на розмові двох осіб, то *діалогічне дискурсивне спілкування* – це мотивований живий процес взаємодії співрозмовників, спрямований на реалізацію конкретної цільової настанови, який відбувається на основі зворотного зв'язку в конкретних видах мовленнєвої діяльності, зокрема у діалозі і

відбувається спілкування між багатьма, кількома або двома співрозмовниками, що взаємно виявляють свою активність. Формою такого спілкування є мовленнєва поведінка, а змістом – мовленнєва діяльність мовців. З погляду психолінгвістики спілкування у діалоговому дискурсі – явище складне й багатогранне: це й обмін думками, почуттями, переживаннями і взаємодія, стосунки між людьми, і соціальна специфічна форма інформаційного зв'язку тощо. Діалогічне дискурсивне спілкування виконує низку функцій: регулює взаємну діяльність, формує свідомість індивіда, сприяє його самовизначенню [7; 383].

У розгортанні дискурсивних процесів участь беруть системи різних рівнів, унаслідок чого дискурс стає полем системної взаємодії і розуміється як складне комунікативне явище, яке окрім тексту, має ще й екстралінгвальні чинники – знання про світ, думки, настанови, мету адресата.

Визначну роль у діалоговому прозовому тексті відіграє мовна діяльність двох комунікантів, що мають в собі орієнтування на соціальну роль і статус адресата у разі спілкування. У такому співвідношенні створюються відповідні прозові тексти, що відображають комунікативне спілкування, у якому партнери вербально і (невербально), шляхом зміни комунікативної ролі комунікатора і реципієнта в конкретній ситуації прагнуть досягти за допомогою певних стратегій і тактик бажаних результатів – і досягають (або не досягають) їх. У такому разі виникає *кооперативний діалог* «погодження» – врахування думки кожного мовця, а інколи й уступити у всій своїй можливості та *конфліктний діалог* «непогодження» – діалог заперечення у дискурсивному зв'язку. У кооперативному діалозі всі його учасники мають спільну мету і прагнуть до психологічної гармонії спілкування, яка може досягатися засобами мовленнєвої підтримки – «короткої репліки-реакції, за допомогою якої один мовленнєвий партнер сигналізує іншому, що його мовлення сприймається і співрозмовник може зберігати своє мовленнєве лідерство» [10; с.160]. Наприклад: «– *Хіба гарна? – підхопила Мотря. – Дуже? Га? Ти б, правда, не вдарив би, пожалів? Та куди тобі Ще б я тебе била, якби схотіла*» [КС; 332]. Конфліктний діалог «непогодження»: «– *Та якого чорта! – повертаючись їти, крикнув Ілько. – Не бачив я ніяких грошей. У його їх і не було. – Брешиш! Були! Ти сам бачив їх... – Oddай гроші! – тихо промовив Семен... Ілько здвигнув плечима, всміхнувся, глянув на дядьків, що мовчки і суворо дивилися на се, і повернувся. – Oddай гроші!! – заревів Семен і кинувся на Ілька*» [КС; 347]. Ініціатор такого діалогу, вибудовуючи свою репліку, понад усе виражає свої комунікативні наміри, (інтенцію) та емоційний стан, які спрямовані на соціальну і психологічну роль комуніканта, адже діалог – це не просто мовленнєвий контакт, не тільки обмін думками двох людей, а надзвичайно серйозний і відповідальний процес, оскільки соціально-психологічна сфера відносин учасників діалогу передбачає визнання рівності їхніх прав.

Якщо наміри ініціатора діалогу стають доступними для реципієнта (потенційного комунікатора), то у репліці на відповідь партнера реалізуються такі мовні компоненти як погодження, схвалення і т.д. І навпаки, якщо перший комунікатор незадоволений відповіддю іншого комунікатора, то у даному діалозі на відповідь партнера реалізуються інші компоненти: непогодження, відмова, протест.

У діалоговому дискурсі розрізняють мікродіалог, який складається із двох взаємоузгоджених реплік (мікродіалог та діалогічна єдність), макродіалог, що знаходить своє

вираження у різних діалогічних жанрах; смислову цілісність прозового тексту, засновану на єдності теми, комунікативно-синтаксичну цілісність, засновану на тема-рема-тичній зв'язності послідовних мовних ходів і структурну цілісність, засновану на лексико-граматичній побудові комунікативних актів і мовних сигналах певних закономірностей.

І мікродіалог, і макродіалог, і смислова цілісність прозового тексту у прозовому дискурсі, призначені для втілення спільної діяльності комунікантів, що поєднують в собі різнопланову інформацію, заслуговує пристальної уваги.

Найменший мовний акт у складі діалогу називають мовним ходом. В одній репліці може поєднуватися декілька мовних ходів. Наприклад: *«Мене турбувати зараз не варто. Не турбуй мене зараз. Обіцяю тобі через годину звільнитися, ось тоді і поговоримо»* [КС; 351]. У даному діалозі мовний акт взаємопов'язаний з інтенціями прохання і обіцянок. Те ж саме відбувається з інтенціями вимоги та погрози: *«– Поверни все, що ти вкрав у свого друга... Вадима всі... знають... Чуєш, я розкажу тобі про це. Я всім розкажу. Я не залишу цього просто так!»* [КС; 382]. Послідовність ходів двох комунікантів, у відповідності із принципами спілкування, створюють інтерактивну взаємодію, трансакцію як складний комунікативний акт чи комунікативний епізод. Це у свою чергу дає можливість стверджувати, що поняття сучасного дискурсу охоплює не тільки мовну систему, всі форми мовленнєвої діяльності, текст з усіма його різновидами, а й позамовні чинники, які уточнюють і доповнюють сутність спілкування, без яких неможлива будь-яка комунікація.

Таким чином, аналіз досліджень дискурсивної діалогічності прозового тексту дозволяє запевнити дослідників дискурсу, що провідним концептом дискурсу, його аналізу є дискурсивний зв'язок лінгвістики із суміжними галузями знань, тобто вихід лінгвістики за межі різних наук. Проблема діалогізації як складова діалогового дискурсу привертає увагу навіть філософів, психологів і соціологів. Окремі питання цього аспекту вивчаються з позицій семантики, теорії комунікації, психолінгвістики, літературознавства і т. ін. Дискурсивний діалог у прозовому тексті формується як процес і продукт мовної діяльності двох комунікантів, що мають в собі орієнтування на соціальну роль і статус адресата у разі спілкування

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1969.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Ф. М. Достоевского. – М.: Искусство, 1986.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
4. Бенвенист Е. Общая лингвистика. – Москва, 1974.
5. Берков В. Ф. Культура диалога: учеб. пособие / В. Ф. Берков, Я. С. Яскевич. – Мн.: Новое знание, 2002. – 152 с.
6. Войсунский А. Е. Я говорю, мы говорим: Очерки о человеческом общении. – М., 1982. – 192 с.
7. Загальна психологія: Навч. посібник / Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. – К, 2002.
8. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.

9. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? (Человек. Сознание. Коммуникация). – М.: Диалог – МГУ, 1998. – 342 с.
10. Матвеева Т.В. Риторический практикум журналиста: учеб. пособие / Т.В. Матвеева. – М. : Флинта : Наука, 2007. – 312 с.
11. Мельник Г.С. Общение в журналистике: советы мастерства / Г.С. Мельник. – 2-е изд., перераб. – СПб. : Питер, 2006. – 235 с.
12. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. – К.: Спілка рекламистів України, 1996. – 272 с.
13. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. – М.: «Рефя-бук», К.: «Ваклер», 2002. – 352 с.
14. Синица І.А. Діалогічність у науковому тексті // Мовознавство, 2004, № 2-3. – С.55-60.
15. Синельникова Л.Н. Дискурсивная матрица гуманитарного пространства нового века // Соціолінгвістичні студії; за заг. ред. Л.О. Ставицької. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго. 2010. – С. 63-67.
16. Сорокин Ю. Психолінгвістическіс аспскты изучения текста. – Москва, 1985.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Винниченко В.К. Краса і сила. (Упоряд., авт. приміт. Федченко П., авт. передм. І. Дзевєрін). – К.: Дніпро, 1989. – 752 с.
2. Винниченко В.К. Твори: У 23-х т. – Харків – Київ: В-во “Рух”.

УДК 2.314:659.3

Петрикова В.Т.
(Харків, Україна)

**ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНИХ ВЕРБАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
В СИСТЕМІ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ КООРДИНАТ:
СОЦІОЛОГІЧНІ ТА КУЛЬТУРОТВОРЧІ АСПЕКТИ**

Розглянуто головні погляди теорії комунікації на сучасні вербальні комунікації як предмету лінгвістичного знання. Виявлено їх особливості в умовах структурування глобального інформаційного простору.

Ключові слова: *вербальні комунікації, теорія комунікації, культурологічні координати, комунікаційна компетентність.*

Рассмотрены основные взгляды теории коммуникации на современные вербальные коммуникации как предмета лингвистического знания. Выявлены их особенности в условиях структурирования глобального информационного пространства.

Ключевые слова: *вербальные коммуникации, теория коммуникации, культурологические координаты, коммуникационная компетентность.*

The article deals with the main views on modern communication theory of verbal communication as the subject of linguistic knowledge. Features in terms of structuring the global information space have been found out.

Key words: *verbal communication, communication theory, cultural coordinates communication competence.*

Вербальні комунікації сьогодення приваблюють науковців різних галузевих спрямувань як предмет дослідження через складність їх змістовного наповнення, що обумовлюється сучасними тенденціями культурного стану соціуму. Все різноманіття тенденцій розвитку соціуму сьогодні витікає із сучасної епохи глобалізму. Вербальні комунікації перестають бути суто традиційним предметом лінгвістичного знання, стаючи потребою дослідження всього комплексу соціально-гуманітарного знання в межах його мультіпарадигматичності. Вербальні комунікації відтворюють за своєю сутністю найважливіший процес еволюційного розвитку людства – «спілкування» як внутрішньо системний засіб реалізації єдності і порозуміння універсуму. В сучасному глобалізованому світі наука з її предметною сферою також набуває поширених (глобальних) масштабів своїх інтересів до рівня меганаукового знання. Глобальність наукового інтересу до процесу виникнення і розвитку мови усної і письмової, діалогічної і монологічної обумовлюється формуванням наукової стратегії (теорії) інформаційного суспільства за його цивілізаційними вимірами. Оскільки вербальні комунікації еволюційно пов'язані з історією людства, доцільним виявляється розглядання їх в контексті культурної динаміки через поняття

© Петрикова В.Т., 2011